

Významy slov *společenský* a *sociální* důležité pro makrosociologii*)

VÁCLAV STUPKA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Zásadní důležitost pojmů a tím i odborných termínů, jež je označují, je ve vědě nesporná. Jsou pro ni nezbytnými nástroji poznávání právě tak jako procedury a techniky výzkumu, a proto jejich problematika je významnou součástí metodologie. Jsou například základem kategori-
zací, podle kterých jsou tříděny výsledky statistických šetření.

Část odborných termínů je i běžně používanými slovy. V takových případech je v zájmu snazší komunikace mezi odborníky a laiky i ve vědě samé, aby příslušné definice nebyly v rozporu s běžnými významy slov; měly by je pouze zpřesňovat tak, aby zapadaly do uceleného vědního systému. Jen tam, kde vhodná slova ještě neexistují, mají být vytvářeny nové názvy (např. přejímáním z cizích jazyků), jež pak mohou postupně proniknout do publicistiky i do každodenního života. Nejproblematictější (i když někdy nevyhnutelné) je přidávat již používaným slovům nové významy, protože vždy nebývá zřejmé, který význam má uživatel na mysli, a víceznačnost slov je už dnes nemalá.

Východiskem terminologické práce by tedy mělo být zjišťování, zda v daném jazyce již existují vhodná slova a jaké jsou jejich dosavadní významy. To se dovídáme především z výkladových jazykových slovníků, zvláště z těch, které jsou široce známé nebo normativní, takže ovlivňují jazykový úzus. Užitečné však jsou též všeobecné naučné slovníky. Vzhledem k internacionalizaci vědy a jazyka je přitom třeba přihlížet také k příslušným slovníkům cizojazyčným, zvláště pokud jsou napsány ve světových jazycích.

Pro sociologii jsou obzvláště důležitá přídavná jména *společenský* a *sociální* (spolu s podstatným jménem *společnost*), protože mají přímý vztah k vymezení jejího předmětu a velmi často se jich v této i jiných společenských vědách a ve filozofii používá. Není tedy divu, že byly v české knižní literatuře učiněny v nedávných letech větší pokusy o jejich odborné objasnění. Autoři těchto teoretických knih poukazují na to, že při používání termínu či pojmu *sociální* existuje mnohoznačnost, nevyjasněnost [Šolcová 1984 : 30], značná různorodost, nedostatečná vědecká zdůvodněnost, častá autorská nedůslednost a intuitivnost, že „není dostatečně vyjasněn vztah mezi termíny ‚společenský‘ a ‚sociální‘“ a že toto vymezení „není dosud dostatečně přesné“ [Zich 1986 : 23–24].

Předkládaná, převážně informativní a analytická studie má být příspěvkem k vyřešení dané problematiky tím, že v souladu s výše uvedeným obrací pozornost zejména k její jazykové stránce.

* * *

Slovo *společenský* pochází, podobně jako přídavné jméno *společný* a substantivum *společnost*, nejspíše z podstatného jména *spolek*, které vzniklo z příslovce „spolu = s polu = s polovice: dělají-li něco dva, každý s polovice [...], na polovic, je to společné“ [Machek

*) Studii zařazujeme do Metodologické rubriky, i když se z její koncepce do jisté míry vymyká.

1968]. Domácího původu je i ruské slovo *общественный*, tak jako jeho německý ekvivalent *gesellschaftlich*. Obdobně je tomu zřejmě v dalších slovanských a germánských jazycích.

Kromě adjektiva *společenský* používáme přejatého přídavného jména *sociální*, které má kořen v latinském slovesu *sequi* = „následovat, doprovázet“; odtud vzniklo nejprve substantivum *socius* = „druh, společník“ a z něho adjektivum *socialis* = „družný, společenský“, později „společný“. To se dostalo do francouzštiny v tvaru *social*, z ní poměrně brzy do angličtiny (se stejným pravopisem jako ve francouzštině, ale s odlišnou výslovností) a za Goetha do němčiny (*sozial*); proniklo také do ruštiny (*social'nyj*). Avšak ve francouzštině, v jiných románských jazycích a v angličtině neexistují přídavná jména odpovídající českému slovu *společenský* svým domácím původem (1).

Slova *společenský* a *sociální* jsou ve všech zde sledovaných jazycích polysémní. Avšak z významů adjektiva *společenský* se tu téměř pomíjejí ty, které se objevují například ve výrazech *společenské chování*, *společenský člověk* nebo *společenský hmyz*. Uvedená slova jsou níže chápána především ve vztahu k velkému souboru lidí, tedy ve významech důležitých pro makrosociologii.

V našem nejnovějším (z r. 1978) jednojazyčném výkladovém slovníku (*Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, zpracovaný v Ústavu pro jazyk český ČSAV), který je výběrový (a to jednosvazkový) a zaměřený hlavně na odborný, publicistický a hovorový styl, jsou slova *společenský* a *sociální* obsažena jako samostatná, základová hesla. Zřejmě patří v přítomnosti k běžně užívanému jádru spisovné slovní zásoby a ve svých významech zpravidla nejsou speciálními (jednooborovými) termíny (2) ani stylisticky příznakovými lexikálními jednotkami (např. nejsou vyloženy knižními, širší odbornými nebo jen publicistickými výrazy).

V *Slovníku* „výklady jsou [...] jednoduché, omezují se v nich prvky encyklopedické, přitom však jsou úplné (plně určují význam výkladových slov) (3) a výstižné (diferencují příslušný význam od významů jiných slov i od jiných významů téhož slova [...])“; výklad je „kodifikací příslušné sémantické normy“ [*Slovník* 1978: 791]. Z toho, že se uvedená slova nepokládají za odborné názvy, snad vyplývá, že výklady jejich významů nejsou považovány za terminologické, tj. za definice, kde by obsah termínu byl vyložen „vzhledem k příslušnému odbornému systému“ [*Slovník* 1978: 791] (4). Typ, kterého je u obou hesel použito, je pravděpodobně „výklad nemotivovaný“, jenž „je formulací významu pomocí závažných (relevantních) významových prvků“, a to výklad „lexikální“ [*Slovník* 1978: 791–792].

Pokud jde o přídavné jméno *společenský*, má podle abecedního *Slovníku spisovné češtiny*

(1) Ze slova *socius* povstalo i latinské substantivum *societas* = „sdružení, společnost“, z jeho 4. pádu (*societatem*) fr. *société* a z něho angl. *society*. Odtud pochází v češtině přejaté podstatné jméno *societa*, ale ve slovnících se označuje jako řidčeji se vyskytující, poněkud zastaralý a knižní výraz [Přiruční 1948–1951; Trávníček 1952; Slovník 1966] nebo jako termín ze zoologické ekologie [Ilustrovaný 1982]. Málo užívané, řidké je i přejaté přídavné jméno *societární* nebo *societérní* = „mající sociální poslání“ [Přiruční 1948–1951], „z hlediska společnosti“ [Slovník 1966], podobně jako původní české adjektivum *společnostní* (obdoba angl. *societal*), utvořené přímo od substantiva *společnost* a s významem „týkající se společnosti“ [Přiruční 1948–1951; Slovník 1966], např. v knižním výrazu *společnostní vztahy* = „mezi členy společnosti, společenské“ [Trávníček 1952]. *Slovník spisovné češtiny* tato slova vůbec nezařazuje [Slovník 1978]. Naproti tomu běžné je používání složených slov, jejichž první částí je *socio-* (od lat. *socialis*, *societas*) [Slovník 1966].

(2) Jako specifický je v uvedeném pramenu označen pouze zoologický termín *společenský hmyz* [Slovník 1978].

(3) Jinde se však uvádí, že ani použité definice „nevyčerpávají [...] zcela charakteristiku jevu nebo předmětu“ [Slovník 1978: 797].

(4) Avšak podle jiného místa *Slovníku* i při definování termínů v něm „byly [...] eliminovány vztahy týkající se jejich zařazení do systému vědních oborů“ [Slovník 1978: 797].

tři navzájem související významy, z nichž význam důležitý makrosociologicky stojí na prvním místě; to má patrně vyjadřovat, že „je nejběžnější, má největší rozsah spojitelnosti“ a lze z něho „další významy nejlépe odvodit“ [Slovník 1978: 792]. Je to význam, který se typicky objevuje například ve slovních spojeních *společenská třída, společenské vztahy, zřízení, společenská forma výroby*. Je vyložen jako „vztahující se k (lidské) společnosti [...], sociální“. Adjektiva *společenský* a *sociální* tu jsou chápána jako synonyma, pokud má heslové slovo *sociální* význam „týkající se společnosti, vztahů mezi lidmi ve společnosti, společenský“ (zde se odkazuje na uvedený první význam přídavného jména *společenský*). Tento význam hesla *sociální* je opět první ze tří a jako hlavní typy exemplifikací jej dokládají zejména *sociální jevy, poměry, řád, původ*. To, že se výklad významu dává k oběma synonymům, by mělo vyjadřovat, že se žádné z nich nepokládá za známější, frekventovanější než druhé [Slovník 1978: 797].

I podle nevýkladového seznamu synonym od J. V. Bečky je adjektivum *společenský* synonymem přídavného jména *sociální*, ale jeden z jeho významů tvoří s významem slova *sociální* dokonce jedinou synonymní řadu (5); to asi znamená, že mezi těmito synonymy navzájem se nekombinují rozdíly v jakosti a intenzitě významu, v míře a kvalitě citového zabarvení, v rozsahu a oblasti užití nebo v četnosti výskytu, jak tomu u synonym mnohdy bývá [Bečka 1982: 7–9, 42, 179, 229, 232]. Chudost dané synonymní řady by měla svědčit o malé citovosti příslušné jazykové sféry i o velké přesnosti a jednoznačnosti vyjadřování v ní obvyklého [Bečka 1982: 7], což však patrně neodpovídá skutečnosti. Přitom se tu – jak vyplývá ze zásad výběru výrazů u J. V. Bečky – sotva setkáváme s dvojicí „slov, z nichž jedno (zpravidla cizího původu) je odborným termínem a druhé (zpravidla domácího původu) je určeno laikům“ [Bečka 1982: 8].

Podíváme-li se na starší české abecední slovníky, zjistíme, že na výše uvedených významech adjektiv *společenský* a *sociální* se přinejmenším v průběhu dvacátého století nic podstatného nezměnilo. Již v *Ottově slovníku naučném*, který je jednou z našich nejstarších encyklopedií a dosud nejrozsáhlejší (možná i nejznámější) českou publikací tohoto druhu (jeho 27 dílů vyšlo v letech 1888–1908), nacházíme obě slova jako synonyma – i když jen v podobě minimálního vysvětlení přejatého výrazu domácím (Ottův 1905), neboť osamocená přídavná jména *společenský* a *sociální* nebývají v naučných slovnících věcnými hesly. Jejich významy jsou blíže osvětleny v českých jazykových slovnících výkladové a normativní povahy, které předcházely uvedený *Slovník spisovné češtiny*. Už devítisvazkový *Příruční slovník jazyka českého*, jehož základem byl jazyk spisovatelů vlastně od doby národního obrození, jež připravovala (od r. 1911) a v sešitech vydávala zprvu (od r. 1935) Česká akademie věd a umění a jehož publikování dokončila (do r. 1957) ČSAV, vykládá příslušné významy téměř stejnými (třebaže zaměněnými) slovy jako *Slovník spisovné češtiny* [Příruční 1948–1951]. Podobně to platí o široce používaném *Slovníku jazyka českého* od F. Trávníčka [Trávníček 1952] a vlastně zcela shodné jsou formulace ve čtyřdílném *Slovníku spisovného jazyka českého*, jehož sešity vydával Ústav pro jazyk český ČSAV v letech 1958–1971 (6); tam je

(5) Jde o případy, kdy *společenský* neznámá (není v synonymních řadách) *pospolitý = společný = kolektivní = obecný ani družný = přátelský = kamarádský = sdílný*.

(6) Menšího rozsahu tohoto díla, než je rozsah *Příručního slovníku*, se dosáhlo tím, že významy slov byly dokládány nikoli celými citáty z beletrie, ale typickými příklady slovních spojení, stejně jako ve *Slovníku spisovné češtiny*. Na rozdíl od něho se však ve *Slovníku spisovného jazyka českého* nadále projevovala snaha přiblížit dnešní veřejnosti jazyk literárních klasiků; tím se do něho dostala i slova zastaralá, krajová a řídká, takže byl daleko překročen rámec spisovné slovní zásoby [Slovník 1978: 5]. V obou vícesvazkových slovnících se uvádí, že u výkladů významů nejde o definice v logickém smyslu. V celé vývojové řadě českých výkladových slovníků se projevuje rostoucí lexikografická propracovanost.

synonymita slov *společenský* a *sociální* vyjádřena i typem písma [Slovník 1966]. Je tedy patrné, že do jednotlivých publikací se přejímaly výklady příslušných významů z předcházejících děl daného druhu.

Také při srovnávání s reprezentativními a zároveň běžnými jednojazyčnými slovníky uveřejněnými po druhé světové válce v SSSR, v NDR, v NSR, ve Francii, v Británii a v USA se ukazuje značná shoda s tím, jak jsou významy adjektiv *společenský* a *sociální* vyloženy ve *Slovníku spisovné češtiny* (7). Přitom i v ruštině a němčině je zřejmá synonymičnost mezi určitými významy příslušných domácích a přejatých slov, což je vidět v popularizačním ruském slovníku od S. I. Ožegova i ve čtyřsvazkovém, akademickém *Slovníku ruského jazyka*, stejně jako v *Německém obrázkovém slovníku pro každého Sprach-Brockhaus* (jazykovém slovníku ze známé Brockhausovy edice), malém a velkém Dudenově slovníku (velmi populárních, spíše pravopisných příručkách, plnicích však i funkci slovníků cizích slov), vydaných v NDR, ale také v západoněmeckém výkladovém slovníku od G. Wahriga (8). Z francouzské produkce se tu použilo *Slovníku živé francouzštiny* a jazykové části *Malého Larousseova encyklopedického slovníku pro všechny*, z anglické jednak *Stručného oxfordského slovníku běžné angličtiny* (vycházejícího z proslulého dvanáctisvazkového *Oxfordského anglického slovníku*) a jednak severoamerického *Websterova nového slovníku anglického jazyka dvacátého století* (9). Uvedené cizojazyčné slovníky jsou abecední a zpravidla mají jediný svazek, čímž jsou, stejně jako *Slovník spisovné češtiny* a slovník zpracovaný F. Trávníčkem, dostupné široké veřejnosti (v některých případech je to vidět z pořadí použitého vydání) a tím i způsobilé ji ovlivňovat.

Z dosud uvedeného se zdá vysvítat, že daný výklad prvního, obecného (širšího) významu slov *společenský* a *sociální* je neotřesitelný. K jeho hlubšímu pochopení však je třeba zjistit, co znamená podstatné jméno *společnost* a jaké vztahy jsou zahrnuty ve výrazech *vztahující se k ní, týkající se jí*.

Analýza a komparace významů substantiva *společnost* by pro svůj rozsah měly být obsahem speciální studie. Co se týče specifikace vztahů ke společnosti, které jsou ve výše uvedeném výkladu významů přídavných jmen *společenský* a *sociální* vyjádřeny pouze v nejobecnější podobě, použité cizojazyčné slovníky obsahují řadu jejich příkladů. Nejde tam ovšem o systematické konkretizace, ale zdá se, že lze rozlišovat:

1. to, co se vztahuje ke společnosti samé (např. ve slovním spojení *společenské změny* má adjektivum *společenský* zřejmě význam „probíhající ve společnosti“ [Ožegov 1981]);

(7) U ruských a německých původních ekvivalentů výrazu *společenský* je jejich významový vztah k příslušným překladům našeho slova *společnost* dán i gramaticky; vyplývá z toho, že přídavná jména *общественный* a *gesellschaftlich* jsou vytvořena pomocí přípon z podstatných jmen *общество* a *Gesellschaft*.

(8) *Общественный* = „vztahující se ke společnosti [...], spojený s činností lidí ve společnosti“; *социальный* = „společenský, vztahující se k životu lidí a k jejich vztahům ve společnosti“ [Ožegov 1981]. *Общественный* = „spojený se vztahy lidí ve společnosti, odrážející vztahy, postavení lidí ve společnosti v procesu jejich materiální a duchovní činnosti“ [Slovar', sv. 2 1983]; *социальный* = „vztahující se ke společnosti, spojený se životem a vztahy lidí ve společnosti; společenský“ [Slovar', sv. 4 1984]. *Социал* = „společenský, týkající se lidské společnosti“ [Der Sprach-Brockhaus 1949]. *Социал* = „týkající se (lidské) společnosti [...]“; *сообщеский* [Duden 1955]. *Sozial* = „společenský, týkající se společenských vztahů lidí k sobě navzájem“ [Der grosse 1957]. *Gesellschaftlich* = „týkající se společnosti“; *sozial* = „týkající se [...] společnosti“ [Wahrig 1981].

(9) Mezi významy přídavného jména *social* v použitých francouzských a anglických slovnících jsou: „který se týká společnosti“ [Davau 1976; Petit 1967]; „týkající se vzájemných vztahů lidí“ [The Concise 1956]; „vlastní třídám [of... the ranks] nebo činností společnosti či mající s nimi něco společného“ [Webster's 1968].

2. to, co vychází od jedinců přes skupiny lidí ke společnosti (hovoříme-li o *asociálním člověku*, máme možná na mysli opak slova *sociální* ve významu „plnění povinnosti vůči společnosti“ [Duden 1955]);
3. to, co vychází od společnosti přes její části k jednotlivým lidem (kupř. výraz *společenské uznání* obsahuje odstín významu adjektiva *společenský*, jež lze vyložit jako „projevovaný, vyjadřovaný společností [...] ve vztahu ke komukoli“ [Slovar', sv. 2 1983]) (10).

Jestliže z tohoto hlediska ve *Slovníku spisovné češtiny* posoudíme výklad *druhého* významu slova *sociální* – „týkající se úsilí o zlepšení, změnu společ. poměrů“ (s příkladovými spojeními *sociální hnutí, revoluce*) [Slovník 1978] –, zjistíme, že obsahuje pouze druhý z uvedených typů vztahů ke společnosti (jde o úsilí určitých skupin lidí zaměřené na společnost). Třebaže i tento význam je makrosociologicky důležitý, je tedy užší než první a přitom je zcela jiný než význam v případě *asociálního člověka*; v rámci téhož typu vztahů ke společnosti tedy existují jejich podtypy.

Také uvedený druhý význam přídavného jména *sociální* nalezneme už v *Příručním slovníku jazyka českého*, kde však je zlepšování společenských poměrů konkretizováno jen jako reformní [Příruční 1948–1951]. To platí též ještě o *Slovníku spisovného jazyka českého* [Slovník 1966]. F. Trávníček uvádí pouze příklad, a to *sociální hnutí* [Trávníček 1952]. Z použitých zahraničních slovníků najdeme výklad podobného významu jen v akademickém *Slovníku ruského jazyka*, kde se však píše o změně vůbec (takže cílem příslušného úsilí by snad mohla být i změna reakční), a naopak místo povšechných společenských poměrů jako předmětu dané změny se uvádí jejich jádro – výrobní vztahy [Slovar', sv. 4 1984].

Zdá se, že druhý význam slova *sociální* ustoupil u nás do pozadí ve prospěch adjektiv *socialistický, pokrokový, revoluční* apod., tak jako se i *sociální demokracie* stala v naší zemi záležitostí minulosti. *Sociální revoluci* dnes chápeme nejen jako určité úsilí, ale především jako samu radikální přeměnu společnosti ve všech jejích vztazích, takže tu jde spíše o širší význam daného přídavného jména.

Poslední ze tří významů adjektiva *sociální* obsažených ve *Slovníku spisovné češtiny* lze shrnout jako „týkající se péče společnosti o hmotné zabezpečení jednotlivce“ (11). Na první pohled je zřejmé, že jde o podtyp třetího typu vztahů ke společnosti odrážejících se ve slovech *společenský* a *sociální*, přičemž zúžení významu je dáno i tím, že jde o hmotné zabezpečení. Také tento význam je nepochybně chápán makrosociologicky, jestliže v něm je společnost představována celým státem, nikoli například obcí.

Při historickém sledování takového významu můžeme začít opět *Ottovým slovníkem naučným*, kde přídavné jméno *sociální* tvoří hesla s podstatnými jmény *otázka* a *politika* [Ottův 1905]. V téměř dokončených, šestidílných dodatcích k tomuto slovníku, tj. v *Ottově slovníku naučném nové doby*, který vycházel v letech 1930–1943, k tomu přistupuje ještě *péče, pojištění, zákonodárství, zatížení* [Ottův 1940]. *Příruční slovník jazyka českého* podává výklad, který se už celkem shoduje s výkladem ve *Slovníku spisovné češtiny*; z výše uvedených slovních spojení mizí *sociální otázka, zákonodárství* a *zatížení*, ale k *politice, péči* a *pojištění* přibývá *sociální ochrana soukromých zaměstnanců, sociální pracovnice* [Příruční 1948–1951]. F. Trávníček jen uvádí příklady: *sociální otázku* (vedle *společenské*), *péči* a *politiku* [Trávníček 1952]. Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* je výklad doslovně stejný

(10) Tyto tři typy vztahů krátce a výstižně rozlišuje *Stručný oxfordský slovník* v jednom z významů přídavného jména *social*: „of or in or towards society [od společnosti nebo ve společnosti či ke společnosti]“ [The Concise 1956].

(11) Doslova je tam uvedeno: „týkající se jednotlivce ve vztahu ke společnosti, jeho hmotného zabezpečení a péče o ně“ [Slovník 1978].

jako ve *Slovníku spisovné češtiny*; jinak se tam pochopitelně již neobjevuje *sociální ochrana soukromých zaměstnanců*, *sociální péče* se označuje jako starší termín, u *sociálního pojištění* nedochází k významné změně výkladu, ale objevují se nové odborné názvy, jimiž jsou *sociální zabezpečení* a *sociální zařízení* [Slovník 1966]. Ty se pak stávají běžnými výrazy, které spolu se starším *sociálním pojištěním*, *sociální politikou státu* a *sociální pracovníci* vstupují do *Slovníku spisovné češtiny* jako typická příkladová spojení [Slovník 1978]. *Ilustrovaný encyklopedický slovník* (jeho 3 díly vyšly v letech 1980–1982) uvádí z těchto výrazů jako hesla *sociální pojištění*, *politiku* a *zabezpečení*, zařazuje opět *sociální péči* a *zákonodárství*, nově zavádí *sociální inženýrství* a *práva* [Ilustrovaný 1982].

Z uvedeného výčtu je vidět, že při stabilitě základního významu docházelo během dvacátého století k nikoli přímočarým změnám v typických aplikacích. Hlavní však jsou zásadní změny v obsahu jednotlivých pojmů, související se společenským vývojem, které elementárními výklady v jazykových slovnících nejsou zachyceny.

Při mezinárodně srovnávacím přístupu nacházíme češtině dosti podobné výklady daného významu adjektiva *social* ve *Slovníku živé francouzštiny* a ve *Websterově novém slovníku* (12). V ruštině má značně odpovídající význam složené slovo *social'no-bytovoj* (13). Shoda je však zvláště v tom, že ekvivalenty názvů, které v uvedených českých slovnících patří k nejčastěji se vyskytujícím typickým příkladům příslušného významu, – *sociální péče*, *sociálního pojištění* nebo *sociálního zabezpečení* – se objevují v použitých slovnících pocházejících ze všech sledovaných zemí, a tedy odrážejících i různá společenská zřízení (14). Naproti tomu *sociální politika* jako úsilí o zlepšení sociálních poměrů, která má v použitých českých pramenech největší frekvenci vůbec, byla z uvedených cizích slovníků doložena jen v německých (*Sozialpolitik* [Der Sprach-Brockhaus 1949; Wahrig 1981]), což ovšem nevyvrací, že tohoto pojmu se dnes používá běžně i v jiných zemích. Němci mají též další výrazy podobající se našim slovním spojením, jako je *sociální pracovnice* (*Sozialbeamtin* [Der Sprach-Brockhaus 1949], *soziale Berufe*, *Sozialarbeit*, *Sozialpädagogik* [Wahrig 1981]) a *sociální zatížení* (*Soziallasten*, *Sozialabgaben* [Wahrig 1981]); ve francouzštině zase jsou označení odpovídající českému termínu *sociální zákonodárství* (*législation sociale*, *mesures sociales* [Petit 1967]).

Hmotné zabezpečení v uvedeném smyslu snad všude znamená pomoc ve stáří, při invaliditě, v nemoci, po úrazu, v mateřství, po úmrtí živitele, v kapitalistických zemích i při nezaměstnanosti – obecně za situací, kdy jednotlivce nemůže uživit jeho vlastní práce nebo pomoc jeho příbuzných a bez sociální podpory by proto byl ohrožen jeho život (jedinec má být chráněn proti „rizikům“ [Wahrig 1981: 3467; Davau 1976: 1096; Webster's 1968: 1722]); jsou však

(12) *Social* = „hodící se ke zlepšování životních podmínek společnosti vůbec a lidu [classes populaires] zvláště“ [Davau 1976]; „poskytující hmotnou pomoc, rady k volbě povolání atd. těm, kteří to potřebují; vlastní péči o blaho lidu [of ... welfare work] nebo zabývající se jí“ [Webster's 1968].

(13) *Social'no-bytovoj* = „vztahující se ke společenské pomoci v oblasti životních potřeb“ [Slovar', sv. 4 1984].

(14) *Sociální péče*: něm. *soziale Fürsorge* [Wahrig 1981] nebo složená slova začínající na *Wohlfahrts-*; fr. *aide sociale* [Davau 1976]; angl. *social work*, *social service* [Webster's 1968] nebo slovní spojení, na jejichž začátku je *welfare*. Tyto výrazy asi byly nalezeny, když přestala vyhovovat označení jako *dobročinnost* či *chudinská péče* (fr. *bienfaisance*, *assistance* [Davau 1976: 1117]). *Sociální pojištění*: rus. *social'noje strachovanije* [Ožegov 1981: 670; Slovar', sv. 4 1984]; něm. *Sozialversicherung* [Der Sprach-Brockhaus 1949; Wahrig 1981]; angl. *social insurance* [Webster's 1968]. *Sociální zabezpečení*: rus. *social'noje obespečenije* [Slovar', sv. 4 1984]; fr. *Sécurité sociale* [Davau 1976]; angl. *social security* [The Concise 1956; Webster's 1968].

i některé specifické formy, např. sociální bytová výstavba (*sozialer Wohnungsbau* [Wahrig 1981]). Taková konkretizace je ovšem dalším zúžením významu slova *sociální*.

Mezi výklady ve slovnících ze socialistických a kapitalistických zemí jsou pochopitelně i významné difference. Kdežto v ČSSR nebo v SSSR jsou sociální opatření zaměřena na všechny pracující či občany [Slovník 1966; Slovar', sv. 4 1984], v kapitalistických státech bývá jejich omezený dosah vyjádřen slovy, že jejich objektem jsou „potřební“, „hospodářsky slabé vrstvy obyvatelstva“ [Wahrig 1981: 3466–3467], osoby s nízkými příjmy [Wahrig 1981: 3466; Webster's 1968: 1722] nebo „různé kategorie zaměstnaných a závislých osob“ [Webster's 1968: 1722]; francouzské sociální péče (*aide sociale*) však „požívají za jistých podmínek všechny osoby bydlící ve Francii“ [Davau 1976]. V ČSSR, stejně jako v SSSR a v NDR, jsou daná opatření financována státem [Slovník 1966; Slovar', sv. 4 1984; Der Sprach-Brockhaus 1949], ale v NSR, ve Francii a v USA se na tom kromě státu podílejí sami zaměstnanci a zaměstnavatelé [Wahrig 1981; Davau 1976; Webster's 1968]. Celkově je možné tvrdit, že v obecných polohách bývají významy slov shodné, avšak čím více jsou konkretizovány, tím výrazněji odrážejí vzájemné rozdíly mezi společenskými řády.

Již uvedené difference v rozsahu souboru osob, na které jsou zaměřují sociální opatření, naznačují, že v socialistických zemích se třetí význam slova *sociální* rozšířil. Jde tam nejen o „rizikové“ situace postižených lidí, ale o životní (hmotnou i kulturní) úroveň veškerého obyvatelstva, o podmínky jeho práce a života vůbec. V tomto smyslu se hovoří a píše, a to nejen v oficiálních dokumentech, o *sociálním rozvoji* (vedle *hospodářského*) a zvláště v souvislosti s přestavbou v SSSR se dostává do popředí *sociální sféra* (oblast apod.). *Sociální politika* se v dnešní socialistické společnosti začíná chápat, alespoň teoreticky, též jako formování třídně společenské struktury, utváření celkového způsobu života a všestranné rozvíjení osobnosti. Ostatně i v západní sociologii se již dlouho pojednává o *sociálních problémech* (k nimž patří také zločinnost, narkomanie aj.), které mají být řešeny na základě *sociálního plánování*.

Tato rozšíření třetího významu adjektiva *sociální* nejsou ani v nejnovějších použitých slovnících zachycena, což je další příklad pochopitelného opoždování lingvistických kodifikací za vývojem živého jazyka a tím společnosti. Podstatné však je, že i po takových rozšířeních je daný význam užší než první, neboť se stále omezuje na péči společnosti o společenské skupiny a o jednotlivce, byť s jejich účastí. Přitom jádrem této péče zůstává hmotné zabezpečování v „rizikových“ situacích; nemocenské pojištění, důchodové zabezpečení a sociální péče jsou nadále nejpropracovanější ze sociálních opatření. Právě z toho pak lze vyvodit, že v běžném jazyce zatím nevzniká zcela nový význam slova *sociální*.

* * *

V již zmíněné teoretické literatuře českých autorů se sociální sféra chápe jinak, než jak bylo naznačeno výše, tedy jak se tohoto výrazu používá v praxi. Je v ní považována za zvláštní oblast společenského života, víceméně srovnatelnou s politikou, ekonomikou a duchovní kulturou. Tím se příslušní autoři vlastně pokoušejí nově zavést čtvrtý, opět užší význam slova *sociální*, spadající zase především do makrosociologie.

Jak M. Šolcová (resp. jí vedený autorský kolektiv), tak F. Zich rozlišují společenské (tj. sociální v širokém smyslu) a sociální v úzkém smyslu, které jako relativně samostatná oblast je spolu s ekonomickými, politickými a ideově kulturními vztahy mezi lidmi zahrnuto ve společenském [Šolcová 1984: 36–38, 44–45; Zich 1986: 26, 31–32]; přitom J. J. Volkov, citovaný M. Šolcovou, uvádí, že „v širokém slova smyslu užití sociálního je pojímáno jako vše, co má vztah k lidské společnosti“ [Šolcová 1984: 37] – jde tedy o výše uvedený první význam přídatného jména *sociální*.

Avšak M. Šolcová zdůrazňuje, že sociální sféra je nejen čtvrtou oblastí společenského života, není postavena „zcela na roveň ostatních sfér“, neexistuje mimo ně a není ani „jím nadřazená“; je stránkou pohybu těchto tří sfér, jejich průsečíkem a pojítkem, mikrostrukturou společenského systému a „na nižším stupni obecnosti“ mikrostrukturou jednotlivých oblastí [Šolcová 1984: 38, 44–45].

F. Zich znázorňuje společenský systém čtyřúhelníkem, jehož osami jsou ekonomické, politické (v textu však uvádí osu sociálně politickou), duchovní (ideově kulturní) a biosociální (tím přidává další sféru). Do jejich styčného bodu koncentruje sociální, které je „dáno obsahem čtyřúhelníka“.

Tomu odpovídá formulace, že sociální vztahy jsou „obsahově širší“ než vztahy politické i ekonomické. Zároveň však F. Zich uvádí, že sociální vztahy a procesy existují „převážně jako paralelní projevy všech základních životních procesů lidí (výrobních, kulturně ideových i biologických)“ nebo že sociální „je obsaženo prostřednictvím svých nositelů a vztahů mezi nositeli ve všech [...] oblastech“ společenského. K lepšímu pochopení vzájemné dialektické souvislosti mezi jednotlivými sférami přejímá myšlenku intenze a extenze od F. Charváta (15). Sociální oblast podle F. Zicha „integruje jednotlivé společenské sféry“, mezi nimiž „funguje jako modifikující, zprostředkující, urychlující, ale často také jako komplikující faktor“ [Zich 1986: 28–30, 33–40].

Specifičnost obsahu sociální sféry je u obou autorů dána vztahy v sociální struktuře [Šolcová 1984: 33, 42; Zich 1986: 41]. Podle F. Zicha „vlastní obsah sociálního v nejužším slova smyslu se týká především vztahů mezi jednotlivci a skupinami, jež nemají vyhraněné ekonomický, politický obsah“, přičemž „aktivita skupin tvoří opodstatnění pro vymezení sociálních procesů jako procesů relativně samostatných a specifických“ (16). Sociální vztahy jsou „vztahy mezi lidmi vyjadřující jejich zákonité soužití a interakci“ a jádrem sociálních procesů „jsou styky mezi lidmi, které mají charakter diferenciací, integrace, organizace apod.“. Zvláštní důraz tu F. Zich klade na organizaci společenských vztahů, „vztahů uvnitř skupin a mezi skupinami“. „Sociální [...] je možné blíže specifikovat prostřednictvím tendence k organizaci, k uspořádání“ [Zich 1986: 29–30, 32, 37–38, 42] (17).

(15) Intenzí rozumí F. Zich zintenzivňování sociálních styků určitého obsahu až k bodu, kdy je lze abstrakci identifikovat jako specifickou oblast interakce, a pod extenzí si představuje přesah jedné stránky společenských procesů do jiné a tím obohacení této jiné stránky. Např. v prvobytné formaci styky mezi lidmi měly jen sociální obsah, ale při rozkladu původního vlastnictví se zintenzivňovalo rozdílné postavení lidí ve výrobě, směně a spotřebě; tím se od sociálního oddělovalo ekonomické (to bylo jeho intenzí) a sociální se zároveň obohacovalo o ekonomické (bylo jeho extenzí). Tak je společenské postupně diferencováno do oblastí, které se vyznačují posunem k převaze styků určitého obsahu. Ty se koncentrují kolem výše uvedených čtyř os, v nichž dochází k nejvýraznější intenzí. Oblasti jsou vymezeny vlastně abstrahováním od své extenze.

(16) Sovětští autoři, které cituje M. Šolcová, spatřují specifičnost sociálních vztahů v tom, že jsou „vztahy mezi lidmi a jejich společenstvím v důsledku jejich postavení a úlohy ve společenském životě“ [Šolcová 1984: 42].

(17) Podobně se vyslovuje M. Šolcová, když tvrdí, že u V. I. Lenina byl obsah sociálních vztahů determinován „konkrétními vztahy organizace společnosti“ [Šolcová 1984: 34]. V souvislosti s vymezováním sociálního se zabývá také jeho jiným užším významem, jenž se objevoval již u K. Marxe a B. Engelse a který byl zahrnut ve slovních spojeních *sociální otázky* či *sociální nerovnosti*. „Byly to například problémy mezd a platů, bytové otázky, otázky zaměstnanosti, délky pracovní doby, práce dětí a žen, všeobecné pracovní podmínky, právo na vzdělání a mnohé další“ [Šolcová 1984: 31–32]. Tento význam se částečně shoduje s uvedeným třetím významem adjektiva *sociální*, neboť jde o problémy, jež vyžadují hmotné zabezpečení jednotlivců společností. Dnešní chápání sociálních otázek však je podle M. Šolcové komplexnější než u K. Marxe a B. Engelse [Šolcová 1984: 32].

Souhrnně lze říci, že M. Šolcová a F. Zich chápou sociální v širokém smyslu a společenské jako synonyma v souladu s jazykovou normou. Avšak jejich pokusy zavést další užší význam slova *sociální* nemají oporu v živém jazyce a v příslušných slovnících. Přitom v odborných specifikacích tohoto významu nedospívají uvedené koncepce k jednoduché definici a obsahují zřejmě nejasnosti. Především jednoznačně neurčují, zda takto pojímaná sociální sféra je s ostatními oblastmi společnosti na stejné úrovni, nebo zda jim je nadřazena, či podřazena. Pouze M. Šolcová jasně odmítá její nadřazenost, přičemž inklinuje spíše k jejímu podřazení, kdežto některé prvky koncepce F. Zicha lze vyložit jako nahrazení užšího významu širším, tedy jako nadřazení sociálního; obojím se však zpochybňuje srovnatelnost sociální sféry s politikou, ekonomikou a kulturou.

V každém případě se podle uvedených autorů sociální oblast prolíná s ostatními a navzájem je spojuje, což znamená vztah těsnější, než je dialektické vzájemné působení relativně samostatných sfér (jaké je např. mezi ekonomikou a politikou), a problematizuje samostatnost sociální oblasti. To, co se jí připisuje jako specifické, je ve skutečnosti shodné v celém společenském životě, a dokonce přesahuje hranice lidstva. Platí to o interakci, strukturovanosti, diferenciaci, integraci, seskupování i organizovanosti. Nic z toho nemá na této úrovni specifičnost, jaká by odpovídala příznačnosti výroby, vlastnictví, podniku pro ekonomiku, státu, strany pro politiku apod. Pokud jde například o organizovanost, můžeme ji sice abstrahovat od politických, ekonomických i kulturních jevů a zobecňovat, ale bez jejího zahrnutí nelze pojednávat o těchto jevech, protože organizační aspekt patří k jejich podstatě (18).

Avšak jaký má potom smysl chápat sociální sféru tak, jak to činí M. Šolcová a F. Zich? Nepatří to, o čem v této souvislosti pojednávají, přímo do sociálního v širokém smyslu a nevystačíme tedy s prvním (a třetím) významem slova *sociální*? Vezmeme-li sociální oblast tak, jak se dnes o ní běžně mluví (viz výše), ukáže se, že jde o některé složky ekonomiky (o pracovní podmínky, rozdělování, spotřebu), kultury (např. o specifické činnosti školství) a o biologické stránky člověka (jimiž se zabývá kupř. zdravotnictví), samozřejmě včetně sociálního zabezpečení postižených, což vše v socialistické společnosti integruje širší chápáná sociální politika. Pak je teoretickým problémem odlišení této politiky od politiky hospodářské a kulturní.

Při takovémto pojetí nepřichází sociologie o svůj specifický předmět. Může jim být to, co je společné politice, ekonomice, kulturnímu, rodinnému životu aj., tj. společenská skutečnost čili sociální život v širokém záběru. Jsou to společenské vztahy – jakožto přímé i nepřímé (prostřednictvím lidských výtvorů, tj. především hmotné a duchovní kultury (19), působící) účinky chování jedněch lidí na chování jiných – a společenské skupiny (např. třídy), instituce i organizace, které existují na základě těchto vztahů (přičemž jsou samy zpětně působícími kulturními výtvary) a dohromady vytvářejí společenský systém (společenskou strukturu). Takovým předmětem se lze zabývat jak obecně, tak ve speciálních aplikacích na různé stránky společenského života, aniž se sociologie nadřazuje jiným společenským vědám.

Celou společenskou skutečnost si lze představit jako plochu (na tvaru nezáleží), která plynule přechází v psychiku a v přírodu (neboť lidské chování je řízeno psychicky (20),

(18) Podrobný rozbor, vzájemné srovnání a všestranné zhodnocení koncepcí obou autorů by ovšem vyžadovaly mnohem více místa, než ho poskytuje předkládaná studie.

(19) Z výtvorů duchovní kultury mají pro sociologii obzvláštní význam hodnoty, normy a vzory chování. Chápání kultury jako souhrnu výtvorů se ovšem liší od významu, jehož se v této stati používalo dosud: od sféry kultury jako kulturního života společnosti, tedy jako souhrnu určitých (převážně duchovních) činností, např. vědeckých, uměleckých, výchovných.

(20) Z psychiky zajímají sociologii zejména potřeby, zájmy, postoje a motivace.

uskutečňováno organismem člověka, určeným hlavně přírodními zákony, a hmotnou kulturu tvoří lidmi přizpůsobené nebo přetvořené prvky živé i neživé přírody) a z níž jako ze společného základu vystupují specifické „ostrovy“ politického, ekonomického aj. života. Mezi těmito „ostrovky“ existují vzájemné vztahy, jimiž se zabývá například historický materialismus.

* * *

Vrátíme-li se na závěr k jazykovému aspektu dané problematiky, můžeme konstatovat, že ve svých užších významech není přídavné jméno *sociální* zaměnitelné adjektivem *společenský*, aniž se vyjadřování stane neobvyklým nebo méně jasným (viz např. eventuální výraz *společenská politika*). To však někdy platí rovněž tam, kde obě slova jsou synonymy; když třeba zůstaneme jen u příkladových spojení ze *Slovníku spisovné češtiny* k širšímu významu přídavného jména *sociální* a makrosociologicky důležitému významu adjektiva *společenský* [Slovník 1978], uvidíme, že by výraz *sociální třída* byl méně běžný, že v určitých *sociálních poměrech* žije jedinec nebo rodina, ale že *společenské poměry* jsou stavem celé společnosti, že pracovník může mít pouze svůj *sociální původ*, kdežto například u náboženství může jít i o jeho *původ společenský*.

Je možné, že přídavné jméno *sociální* se u nás ustálilo spíše v těch spojeních, která k nám přímo či prostřednictvím němčiny (později snad ruštiny) pronikla od západních národů, z jejichž adjektiva *social* (nebo z něm. *sozial* či z rus. *socialnyj*) bylo i v češtině snadné (možná také módní) vytvořit přejaté slovo (21). To je třeba respektovat. Avšak tehdy, když skutečně lze používat obou přídavných jmen, měli bychom dávat přednost domácímu výrazu, abychom ho více využívali a omezovali víceznačnost vyjadřování (nikoli z puristické pohnutky); mluvmе tedy raději o *společenských skupinách*, *společenské struktuře* apod.

Všechna řešení navržená nebo naznačená v této studii je ovšem třeba pokládat za diskusní.

SKUČE! VOLUNTARISTO

EXHIBITIONIS!

Citované slovníky a literatura

- Bečka, J. V.: *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha, Novinář 1982.
The Concise Oxford Dictionary of Current English. 4. vyd. London, Oxford University Press – Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1956.
Davau, M. – Cohen, M. – Lallemand, M.: *Dictionnaire du français vivant*. Zcela rev. a rozš. vyd. Paris, Bordas 1976.
Duden. Leipzig, Bibliographisches Institut 1955.
Der grosse Duden. 15. vyd. Leipzig, Bibliographisches Institut 1957.
Ilustrovaný encyklopedický slovník. Díl 3. Praha, Academia 1982.
Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 2., opr. a dopl. vyd. Praha, Academia 1968.
Ottův slovník naučný. Díl 23. Praha, J. Otto 1905.
Ottův slovník naučný nové doby. Díl 6, sv. 1. Praha, Novina 1940.
Ožegov, S. I.: *Slovar' russkogo jazyka*. 13., opr. vyd. Moskva, Russkij jazyk 1981.
Petit Larousse. 29. vyd. Paris, Larousse 1967.
Příruční slovník jazyka českého. Sv. S–Š (díl 5). Praha, St. nakl. 1948–1951.

(21) K tomu viz výše zmínku o německých, popř. francouzských výrazech podobajících se nebo odpovídajících českým slovním spojení *sociální politika*, *pracovnice*, *zatížení* a *zákonodárství*. Dále nelze vyloučit ani vliv toho, že slovo *sociální* ve srovnání se slovem *společenský* obsahuje méně hlásek a pohodlněji se vyslovuje.

Slovar' russkogo jazyka v četyrech tomach. 2., opr. a dopl. vyd. Moskva, Russkij jazyk. Sv. 2, 1983. Sv. 4, 1984.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 1978.

Slovník spisovného jazyka českého. Díl 3. Praha, Academia 1966.

Der Sprach-Brockhaus. 5., opr. vyd. Leipzig, F. A. Brockhaus 1949.

Šolcová, M. – kol.: *Sociální politika KSČ.* Praha, Svoboda 1984.

Trávníček, F.: *Slovník jazyka českého.* 4., přepr. a dopl. vyd. Praha, Slovanské nakl. 1952.

Wahrig, G.: *Deutsches Wörterbuch.* Zcela přepr. vyd. Mosaik 1981.

Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. 2. vyd. Cleveland – New York, World Publishing Comp. 1968.

Zich, F.: *Sociální procesy.* Praha, Svoboda 1986

Резюме

V. Stupka: Значения чешских слов *společenský* (общественный) и *sociální* (социальный), важные для макросоциологии

Слово *společenský* образовано от чешской основы, в то время как слово *sociální* заимствовано из латыни при посредстве других языков. Оба прилагательных, так же, как и их русские, немецкие, французские и английские эквиваленты, многозначны.

В статье анализируются макросоциологически важные значения этих слов на чешском языке, в первую очередь, значение прилагательного *sociální* в более широком смысле, а также его три более узкие значения. Эти значения автор рассматривает с эволюционной и международно сравнительной точки зрения. Далее критикуются концепции социальной сферы в новой чешской литературе.

Специфическим предметом социологии в статье считаются общие черты, свойственные политике, экономике, культурной, семейной жизни и т. п., т.е. общественная действительность или социальная жизнь в широком смысле. Это общественные отношения – в качестве прямых и косвенных (действующих при посредстве культурных образований) воздействий поведения одних на поведение других людей – и общественные группы (напр., классы), учреждения и организации, существующие на основе этих отношений (причем они сами являются обратно действующими культурными образованиями) и вместе создающие общественную систему (общественную структуру). Всю общественную действительность можно представить себе как плоскость, плавно переходящую в психику и в природу, из которой как из общей основы выступают специфические „острова“ политической, экономической и др. жизни. Между этими „островами“ существуют взаимоотношения, которые рассматривает, напр., исторический материализм.

Summary

V. Stupka: Meanings of the Czech Equivalents to the Word *Social* (*Společenský* and *Sociální*) Important for Macrosociology

The word *společenský* is of Czech provenance, while the word *sociální* has been taken over from Latin through the mediation of other languages. Just like their Russian, German, French and English equivalents, both these adjectives are ambiguous.

The present paper analyzes the macrosociologically important meanings of these words in Czech – particularly the meaning of the adjective *sociální* in the broader sense, but also its 3 narrower meanings. These meanings are discussed from the developmental point of view, as well as from that of international comparison. In the following, conceptions of the social sphere in modern Czech literature are subjected to criticism.

The specific subject of sociology is considered here to involve that which is common to politics, economy, cultural life, family life, etc. – i.e. social reality, or broadly conceived social life. This involves social relations – as both direct and indirect (i.e. acting through cultural products) effects of some people's behaviour on other people's behaviour – and social groups (e.g. classes), institutions and organizations existing on the basis of these relations (while they themselves are retroactive cultural products) and forming, in their entirety, the social system (social structure). The whole social reality can be conceived as a stretch continuously passing over into the psychic sphere and into nature, from which, as from a common basis, specific „islands“ of political, economic, and other life arise. Between these “islands”, there exist mutual relations, dealt with e.g. by historical materialism.